

ЛЮБОВ МАЦЬКО

ПОЧАТКИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

За 200 років літературного життя «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарвіника» багато доброго сказано про людину, що мала честь, гідність і неабияку сміливість у ситуації згасання національно-культурного життя, коли не визнавався ні український народ, ні його мова, коли вже були потоптані переяславські угоди, творити українською народною мовою, писати, за висловом Євгена Сверстюка, українською мовою для українського народу «про український неофіційно живий народ». Очевидно, пророчими були слова Пантелеймона Куліша про те, що Котляревський покорявся велінню народного духу, був зняряддям українського світогляду, бо й через 200 років той дух і світогляд подивляє і сам народ, і його сусідів, зачаровує і спонукає до творчості на ниві української культури.

Твори Івана Котляревського підносили почуття національної гідності, утверджували безперервність національного духу і наше право жити своєю народною мовою тоді, коли важка доля України випробовувалася на хистких терезах історії.

Вихід «Енеїди» ще не сприймався як утвердження українства. Таке сприймання прийде згодом з мовотворчістю Тараса Шевченка та й після неї, бо тільки він зміг подолати роздвоєність у душах значної частини української еліти. Але кожний, хто розумом і серцем був спроможний до сприйняття реальності українства, читав твори Котляревського, думав і здогадувався, сумнівався в офіційній пропаганді — «нет, не было и быть не может».

Традиційно вважається непохитною сув'язь національної літератури і національної літературної мови, бо літературна мова постає тільки з появою літератури цією мовою.

Відповідно зміна періодів літературного розвитку художньої літератури, тенденцій і орієнтацій у ній — це майже одночасно і зміна типів літературної мови та її провідних джерел і тенденцій. Вихід «Енеїди» як твору нової української літератури, що визнано найбільшими авторитетами нашої (і не тільки) культури, засвідчив появу нової української літератури і новий період в історії української літературної мови, іменованій як нова українська літературна мова на народній основі. Це період, у якому українська літературна мова остаточно утвердилася як національна мова українського народу, в якому вона всупереч протидіям і заборонам остаточно виформувалася як високорозвинена новочасна літературна мова, в якому досягла сили і світових вершин словесного мистецтва і подивувала світ красою свого художнього слова. Ми ще належним чином не поцінували значення цього періоду в історії української мови і культури загалом та в історії буття нашого народу. Саме в цей період виходу «Енеїди» і її резонансу не тільки в українській, а й у інших слов'янських культурах¹ українська літературна мова остаточно перейшла на народнорозмовну основу, власне з'єдналася з народною і тим убезпечила себе від чужинських надмірних запозичень, численних варіювань і типів та обезсмертила цілющими джерелами живого народного мовлення. Останнє давало їй сили для розвитку, незважаючи на бездержавність українського народу, гоніння та утиски, і уберегло від перспективи небуття.

Характеризуючи період до «Енеїди», Л. Булаховський писав: «У цей час, власне, загроза втратити взагалі будь-яку літературну мову як мову своєї народності виявлялась для України цілком реальною»². Перехід же на народну основу і опора на художній стиль міцно зв'язали літературну мову з фольклором, його естетикою і образними засобами та з тогочасним живим мовленням. Нова українська літературна мова, зберігаючи певною мірою традиції давньоукраїнської, збирала і несла в собі ідеї й коди, конструкції й атрибутику українства, формувала й передавала історичну пам'ять українства в самих українцях, остерігала завидющих сусідів від зазіхань на її самобутність, нагадувала уроки української історії.

¹ Кирилюк Є. П. Нове українське письменство в європейському контексті // IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янські літератури. Доповіді. — К., 1983. — С.66-67.

² Булаховський Л. А. Походження сучасної української літературної мови// Вибр. праці в 5-ти томах. — К., 1975. — Т. 2. — С. 19.

Вистоявши в часи бездержавності, нова українська літературна мова була одним із чинників, що сприяв сучасному утвердженню державності українського народу в самостійній Українській державі.

Відаючи належне історичній події виходу «Енеїди» і художньому таланту та громадянській мужності Івана Котляревського, маємо подумати над тим, чи відповідає історичній і науковій правді той стереотип сучасного сприймання української культури, і зокрема української літератури та української літературної мови як таких, що виникли тільки з появою «Енеїди», творчістю Тараса Шевченка і наступних письменників, і як цей стереотип змінити. Через незнання української історії, літератури і мови такий стереотип поширився на побутовому рівні серед пересічних українців, не кажучи вже про недругів української державності.

Очевидно, у вищих і середніх навчальних закладах, середніх школах України, як і в науці, має превалювати ідея безперервності і тяглості української культури в широкому розумінні (наука, мистецтво, література, мова, спосіб життя, звичаї та традиції) від найдавніших ранньоукраїнських часів до сучасності. У наукових дослідженнях і навчально-виховному процесі епохи, періоди мають подаватися не відрубно, а плавно, з переходами, як це й буває в житті, коли в надрах однієї епохи (чи періоду) уже зароджується явища, що заперечать її і провістять іншу добу. Стосовно початків сучасної української літературної мови можна висловити деякі «еретичні» думки, якщо заглянути в період історії української літературної мови, що передував появі «Енеїди» Івана Котляревського, і зокрема в період Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

За традиційною періодизацією історії української літературної мови визнають новою українською літературною мовою на народнорозмовній мовній основі тільки мову від появи «Енеїди» Івана Котляревського. Літературну мову до цього прийнято вважати давньою книжною літературною українською мовою, що існувала окремо від народної.

Насправді ж писемні джерела показують, що чисто книжною мовою була в Україні тільки церковнослов'янська, бо вона була чужою, запозиченою. Давньоукраїнська мова мала в собі значний струмінь живої народної: в яких пам'ятках більше, в яких менше. І жива народна мова на XVI століття уже точно мала всі ті ознаки, які нині вважаємо основними для фонетичного ладу й граматичної системи української мови як самобутньої слов'янської. Є підстави вважати, що з'явилися вони значно раніше.

До таких рис належать: специфічний український звук *и*; ненаголошені *е*, *и*; перехід *ь* (ять) в *і*: *ліс*, *піч*; закінчення — *у* у родовому відмінку: *роду*, *гомону*; закінчення — *ові*, — *еві* в давальному відмінкові: *синові*, *Богові*, *Духові*; кличний відмінок: *княже*, *земле*, *брате*; закінчення — *ої* у прикметниках жіночого роду: *доброї*, *молодої*, *золотої*; займенники: *мені*, *тобі*, *собі*; форми дієслів: *іде*, *живе*, *жаліє*; закінчення — *мо* в дієсловах: *віруємо*, *даємо*, *питаємо*; слова основного лексичного фонду і багата синонімія до них: *ліс*, *гай*, *діврова*, *бір*; *берег*, *оболонь*, *гребля*, *криниця*, *поле*, *жито*, *збіжжя*, *зоря*, *пуща*, *яр* тощо.

Ці риси майже послідовно простежуються у багатьох пам'ятках. У них ми впізнаємо основу сучасної української мови. Ось приклад: «Слово о тім, како первії погани... кланялись ідолам. Слов'яни... Перану отринуша... по українам [тобто по землях — Л. М.] моляться богу, проклятому Богу Перуну, і Хорсу, і Мокоші і то творять отай [тобто таємно — Л. М.]. Тім же Богам требу кладуть... і огневі Сварожичю моляться»; Іпатіївський літопис: «Плакаша ся по нім всі Переяславці...» (1187 р.); Українські грамоти: «... а я Олехно у верху писаний не має того рушит, а ни дити мои, а ни внучата мои, а ни ближний мои, а ни хто зь роду...» (1347 р.); Львівський літопис: «1555. Угорська королева їхала іс сином. 1590. Татарє Галич Спалили. 1597. Наливайка згублено. 1607. Того ж року Балабан, владика Львовський, умер. 1619. В той же час в день суботній земля ся трясла о годині 20-туй. 1648.... Богдан Хмельницький з реєстровими козаками... і з Ордою... татарською под Жовтими Водами збили і о трех годинах на порох обоз і жольніре зо всіма добрами, оружієм і арматою захватили і в неволю татарськую гетьманов Потоцького, коронного, Калиновського, польного, з многи шляхти задали»; Острозький літопис: 1569. Того ж року князь пруський

присягу королю учинил. 1630. І було ранених не мало з обох сторін. їхні не витривали, померли в муках. 1631. Іов Борецький, митрополит київський, умре і погребен в церкві святого Михаїла Золотоверхого».

Досліджуючи творчість Івана Вишенського, найбільшого українського письменника XVII століття, Іван Франко писав, що з його творчості видно, як наша літературна мова випрочувалася з об'ємів церковнослов'янської. Звичайно, вона була ще засмічена церковними слов'янізмами, полонізмами, діалектизмами, але це вже майже сучасна мова.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького була спричинена комплексом політичних, національно-соціальних і конфесійно-культурних чинників, серед яких неабияке значення мав і мовний: українське козацтво послідовно виступало за рідну віру і мову. Яка вона була — українська мова — до цієї героїчної смуги в житті українства і чи вплинула визвольна війна на становлення нової української літературної мови, якою послуговуємося нині? Для цього потрібна обізнаність з культурним і політичним життям тієї епохи, з розвитком української літератури і пильна увага до української мови у фіксованих (тобто писемних) джерелах та тогочасного фольклору, зокрема історичних пісень і дум.

Слід узяти до уваги, що українська література XVI-XVIII ст. — це «передусім зрушення і зміни», «перехід від середньовічної системи жанрів та стилів до системи новочасної, витвореної Відродженням»³. Тут раніше розпочався й активніше протікав процес «взаємодії середньовічної візантійсько-слов'янської літературної традиції з новими європейськими віяннями та впливами»⁴. В історії української культури XVI-XVII ст. — це доба, коли вже послабилися візантійські впливи й посилювалися західноєвропейські. А з останніми прийшли на українські землі гуманізм і реформація. Реформаційний рух, започаткований у Німеччині Мартином Лютером (1617 р.), його перекладами Святого письма німецькою мовою, витісняв повсюдно в Європі латинську мову, яка там панувала скрізь, особливо в науці, церкві, літературі. Натомість цей рух вводив у культурний обіг, у літературу живу народну мову. Постають нові літературні мови.

У якому ж стані внутрішньої готовності була наша жива мова для того, щоб стати новою літературною, очищеною від церковнослов'янської книжності? Восени 1649 року сотенні й полкові писарі Богдана Хмельницького безпосередньо з вуст козаків склали реєстри козаків 16 полків на великій території України. На основі цих реєстрів (полкових і сотенних) генеральний писар Іван Виговський створив унікальний історичний і мовний документ — Реєстр усього Війська Запорізького, що нарахував 40 тис. імен, прізвищ козаків, а також їх сотень, полків, місцевостей, майнових та інших даних про козаків. Це був перший загальнонаціональний диктант, що свідчив про єдність українського народу, консолідацію його в націю. А також про те, що чинником єднання стала жива народна українська мова, вона всім була зрозуміла і всі нею володіли, хоча в козацькому війську були й неукраїнці. Імена й прізвища з цього реєстру показують, що цей диктант козаки та їхні писарі написали на відмінно, відобразивши фонетичні риси нової української мови. Звернімо увагу на те, якою чистою була усна українська мова в устах козаків, серед яких були і люди інших національностей. Це видно з прізвищ, названих у реєстрах⁵. За свідченням реєстру, козаки мали такі імена і прізвища — *Олекса Коломієць, Іван Сенченко, Іван Білик, Семен Склярєнко, Степан Олійник, Василь Козаченко, Олекса Юценко, Іван Гончаренко, Василь Захарченко, Гришко Халимоненко, Іван Гончар, Іван Микитенко, Іван Козловський, Іван Світличний, Михайло Донець, Василь Симоненко, Петро Панченко, Степан Колесник, Андрій Головка, Довженко, Костенко, Мусієнко, Драч, Тичина, Тесленко, Чумак, Грінченко, Лисенко, Рудченко, Близнець, Квітка, Куліш, Метлинський, Панасенко, Маковей, Ступка,*

³ Наливайко Д. С. Крекотень В. І. Українська література XVI-XVIII ст. у слов'янському і європейському контексті// IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янські літератури. — К., 1983. — С. 29.

⁴ Там же, с. 37.

⁵ Дзира Ярослав. Мовно-історичний кут зору// Слово про рідну мову, найдорожчий скарб. — К., 1990. — С.39-52.

Березовський, Маренич, Бажан, Новиченко, Стороженко, Кобилянський, Стеценко, Сагайдачний, Богун, Лобода, Винниченко, Шумський, Чайковський, Старицький, Максимович, Маркович, Кандиба, Іл'єнко, Жиленко, Федькович, Стельмах, Пригора, Короленко, Підкова, Скорик, Кольченко, Косач, Усенко, Гмиря, Луценко, Глуценко, Кочерга, Самійленко, Сорока, Білоус, Чередниченко, Комар.

Полк Переяславський: *Петро Скук, Опанас Захаріяшенко, Ігнат Павленко, Грицько Шинкаренко, Федір Попович, Іван Ващенко, Данило Тимченко, Яцько Ячученко, Пилип Городецький, Остап Данилович, Аврам Ващенко, Ярош Пархоменко, Іван Миколаєнко, Іван Пилипенко, Богдан Грищенко, Павло Носенко, Іван Бут, Роман Вергуненко, Остап Литовченко.*

Полк Браславський: *Данило Нечай, Іван Мальченко, Григій Олексієнко, Солтан Красносільський, Стефан Довгаль, Василь Сидоренко, Яхно Сидоренко, Іван Крищенко, Грицько Крищенко, Матвій Нечай, Іван Бережанський, Іван Нечай...*

Згодом після так званого «возз'єднання» з Росією кришталево чисті українські імена спотворюються де неграмотністю, де лакейським прислужництвом, де насильною русифікацією — і з'являються: *Алексенко, Нікітченко, Ніколаєнко, Самойленков, Ковальов, Олейник* та інші.

Українська народна мова уже тоді (у XVII столітті) за фонетичним ладом, граматичною структурою, багатством словника, вишуканістю звичаєвої фрази готова була стати новою літературною мовою українців. Вона вже мала наддіалектний багатожанровий фольклор. Про цю готовність свідчить і наявність у староукраїнській літературній мові народнорозмовного варіанта. Пор. думку І. Г. Матвіяса: «Народнорозмовний варіант староукраїнської літературної мови становить сплав різноманітних структурних елементів, у ньому виступають фонетичні, граматичні і лексичні явища, що потім стали нормою нової української літературної мови»⁶.

Звичайно, були там і діалектні та старокнижні елементи, яких не знайдемо в сучасній літературній мові. Але це вже чинник часу. Втрата Україною *державності* загальмувала на ціле століття і утруднила цей процес. Потрібні були і сміливість Котляревського і незламна жертвність Шевченка, щоб українська народна мова набула літературного статусу.

⁶ *Матвіяс Іван.* Варіанти української літературної мови. — К., 1998. — С. 23.